

HOMENATGE A GABRIEL SANDERS, PROFESSOR EMÈRIT DE LA UNIVERSITAT DE GANT

Joan Gómez Pallarès

Universitat Autònoma de Barcelona

Aquestes pàgines neixen a propòsit de la recent publicació dels llibres següents: G. Sanders, *Lapides memores. Païens et Chrétiens face à la mort: le témoignage de l'épigraphie funéraire latine. Epigrafia e Antichità*, 11 (eds. A. Donati, D. Píkhaus, M. Van Uytfanghe), Bologna 1991, i *Aevum inter utrumque. Mélanges offerts à Gabriel Sanders, professeur émérite à l'Université de Gand*. Publicats per M. Van Uytfanghe et R. Demeulenaere. *Instrumenta Patristica*, XXIII, Steenbrugis, in Abbatia S. Petri, 1991.

Gabriel Sanders, flamenc, nascut l'any 1923, va convertir-se en professor emèrit de la «Rijksuniversiteit Gent» l'octubre de 1989, després de professar-hi durant més de trenta anys. Amb motiu d'aquest esdeveniment (així cal considerar-ho a Bèlgica on no existeix ja la figura del professor emèrit), alguns dels seus amics i deixebles van decidir de retre-li un homenatge amb la publicació de dos llibres de característiques ben diferents. L'aparició d'aquests dos volums en un curt període de temps (estiu-tardor de 1991), a més de l'afecte i amistat amb què Gabriel Sanders ens honora, ens han mogut a escriure aquestes pàgines, que desitjaria que servissin per donar a conèixer els volums que «excusen» la seva publicació i per, modestament, oferir també el nostre «òbol» en aquest període d'homenatges tan merescuts que viu l'amic i científic. Com ell mateix ens escrivia en data recent (i ja ens perdonarà la gosadia de citar-lo), «la ciència és la mare de les amistats més sòlides (i també de les enemistats més absurdes)». Benauradament, ell només ha llaurat i ha fet la collita en el camp de les amistats.

Flamenc de naixement i d'expressió, bé que poliglota per vocació i professió, aquesta doble condició no l'ha abandonat mai. Si es repassa la bibliografia (curosament compilada per una de les seves deixebles avantatjades, Dorothy Píkhaus) que hom pot trobar tant a *Lapides memores* (p. 13-26, ordenada cronològicament per llibres, articles, recensions i articles de diccionaris i enciclopèdies) com a *Aevum inter utrumque* (p. XVII-XLI, ordenada per ítems i anys de publicació), i ho fa seguint la «reflexió» biogràfica que li dedica el seu successor en la càtedra de Gant, Marc Van Uytfanghe (*Aevum inter utrumque*, p. VII-XV),

entendrà bé què volem dir: Sanders ha contribuït sempre a l'enfortiment de les institucions de Flandes (potser, com a cim, calgui remarcar la seva Presidència de la «Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België», la seva estimada «Teresiana») i al panorama científic i cultural de la seva comunitat, gràcies a la seva presència constant i a la seva producció científica i de divulgació (més de cent articles escrits per a diferents enciclopèdies flamenques) en llengua neerlandesa. No es tracta de fets esporàdics, sinó del testimoni d'una actitud vital: Sanders serveix Flandes des del seu treball com a intel·lectual, professor universitari i científic.

Parlàvem, però, d'una doble condició, el segon vessant de la qual es manifesta, sobretot, en la seva producció científica, dominada pel bilingüisme neerlandès-francès (les dues llengües oficials de Bèlgica). Un científic (Sanders és, com a professor universitari, primer investigador i després ensenyant) necessita ser llegit (tant se val si és per ser criticat o elogiat) i, en aquest cas, el neerlandès (llengua rica i densa) representa un entrebanc més que no pas una facilitat. D'aquesta constatació neix el recurs constant al francès en els seus articles (originalment o traduïts), llengua que domina amb la mateixa mestria i subtileza que la seva llengua materna. Una sola llacuna coneixem en aquesta tasca de fer més accessible la seva producció (*Lapides memores* neix, com veurem més endavant, d'aquesta voluntat): les seves dues obres fonamentals, els dos llibres que van establir les bases més sòlides per a la tasca futura, continuen sense tenir, que nosaltres coneguem, cap traducció de l'original neerlandès. Es tracta de la seva tesi de llicenciatura *Bijdrage tot de studie der latijnse metrische grafschriften van het heidense Rome. De begrippen «licht» en «duisternis» en verwante themata*, Brussel, 1960; i la seva tesi de doctorat *Licht en duisternis in de christelijke grafschriften. Bijdrage tot de studie der latijnse metrische epigrafie van de vroegchristelijke tijd*. Vol. I: *Aards leven en licht, duisternis voor en na de dood*. Vol. II: *Licht na de dood*, Brussel, 1965. Certament, ambdues obres duen un petit resum en francès, però aquest fet no pot fer justícia a la mina inexhaurible d'informació que contenen les gairebé mil cinc-cents pàgines dels dos llibres i que, com dèiem, van consagrar l'estudi dels *Carmina Latina Epigraphica* (= CLE) i de la relació entre paganisme i cristianisme en el Món Antic i en el període entre aquest i el medieval.

Precisament aquestes (i altres) línies de pensament i recerca són les que permeten de rastrejar *Lapides memores*. El valor d'aquest primer volum d'homenatge rau en el fet que s'hi poden trobar vint-i-un articles del mestre gantès, al voltant, sobretot, del tema CLE. Aquesta característica constitueix un valor perquè: 1. Alguns dels articles aquí publicats van ser originalment escrits en neerlandès, mentre que a *Lapides memores* se n'ofereix traducció francesa (deguda a la saviesa d'Hélène Pauwels).

2. Alguns d'aquests articles són originalment publicats en revistes de molt difícil accés (Bologna, en canvi, és tota una altra cosa). 3. L'ordenament cronològic dels treballs a *Lapides memores* (des de 1968 fins a 1987), permet de seguir l'evolució del treball de Sanders, especialment dens, i presentat, des de 1965, sobretot a través d'articles.

El volum ha estat publicat (ho avançàvem fa uns instants) a Bologna, d'on Gabriel Sanders és *Doctor Honoris Causa* (en els actes del nou-cents aniversari de la fundació de l'*Alma Mater Bononiensis*), i on té excel·lents amics i col·legues: Giancarlo Susini (director de la col·lecció *Epigrafia e Antichità*) i Angela Donati. La publicació allí té encara més sentit pel fet que el «leit-motiv» del recull d'articles és l'homenatge a l'estudiós de l'epigrafia mètrica llatina, a la qual ha dedicat bona part dels darrers trenta-cinc anys.

El títol (extret d'un vers de Properci, II, 13, 40, *hoc iter ad lapides cana veni memores*) i el subtítol del volum confirmen aquest homenatge «temàtic». La selecció de treballs re-publicats té, com a focus d'interès principal, l'epigrafia funerària llatina (fonamentalment mètrica) i com a eix vertebrador (que ho és també del pensament original de Sanders) l'estudi comparat dels mons pagà i cristià, a través de l'epigrafia. Coneixerem, a través de la lectura d'aquestes pàgines, no solament el filòleg que estudia els textos des d'un punt de vista mètric, estilístic i literari, sinó també l'historiador de les idees i de la religió, que utilitzarà el material dels CLE per estudiar les relacions entre paganisme i cristianisme dins d'un mateix àmbit espacial i temporal. Aquest és un dels gran mèrits del professor Sanders: haver inaugurat, a través sobretot de l'estudi minuciós dels CLE, un nou camí que estudia conjuntament el material pagà i el cristià, tot comparant-lo i contrastant-lo, però que no es limita només a l'estudi concret, sinó que ofereix models d'interpretació dels canvis històrics, dels moviments filosòfics i de les evolucions en el món de les idees.

Els articles que trobem a *Lapides memores* són re-publicats sense cap canvi (ni modificació, ni addició) respecte de l'original (exceptuant, com hem comentat abans, tres articles neerlandesos que han estat traduïts al francès: «De oudchristelijke Latijnse grafscripten en hun lezers», «Verwantschap en vervreemding in de Latijnse Carmina Epigraphica» i «De Latijnse epigrafische carmina van de oudchristelijke wereld: inventaris, problematiek suggesties»), amb la idea que així es podrà seguir amb més facilitat l'evolució científica i intel·lectual de Gabriel Sanders en aquest camp d'estudi.

Seguint, doncs, la línia temàtica abans esmentada, trobem en aquest volum els més importants articles de Sanders: el primer, on comença (deixant de banda els seus dos llibres, de 1960 i 1965) a reflexionar sobre la interrelació entre el món pagà i el món cristià a través de l'epigrafia

(«Les épitaphes métriques latines païennes et chrétiennes: identités et divergences»); l'article on va formular la clau d'interpretació del problema («Les inscriptions latines païennes et chrétiennes: symbiose ou métabolisme?»); i un tercer treball, on afronta l'estudi conjunt de l'únic assumpte que no fa distincions entre els homes: la mort («L'épigraphie latine païenne et chrétienne: la synchronie des discours sur la mort»).

Una segona preocupació de Sanders es fa evident amb la lectura d'aquest llibre: la recopilació de dades i material sobre els CLE d'abans i després de la darrera gran edició de conjunt d'aquest textos (l'acabada per E. Lommtzsch en 1926, per la Teubner, i magistralment iniciada per F. Bücheler el 1895). Tots els qui ens dediquem a l'estudi dels CLE en coneixem bé (i patim) la dispersió de dades i la dificultat de treballar amb un *corpus* post-bücheleria que no té encara una edició de conjunt. Conscient del problema, Gabriel Sanders ha anat reunint al llarg de trenta-cinc anys de treball, el més complet dossier documental sobre aquests CLE. Els que hi hem pogut treballar (gràcies a la seva generositat i bona disposició) coneixem l'extraordinari valor del material acumulat (més de cinc mil fitxes de treball, que remeten a, *ca.*, dos mil CLE *non-büchelerians* i a unes tres mil referències bibliogràfiques!) i la necessitat que aquest arxiu sigui algun dia accessible al món científic en general. Tant de bo pugui fruir el professor Sanders de molts anys de treball fecund per poder dur a terme el *desideratum* que aquí formulem. Naturalment, hi ha hagut altres projectes que han intentat obrir camins en aquest mar dels CLE post-Bücheler-Lommtzsch (J.W. Zarker, a més de fer una tesi —*Studies in the CLE*, Diss. Princeton, 1958— on recollia més de dos-cents CLE post-büchelerians, tenia la intenció de fer una nova edició del material de Bücheler-Lommtzsch; R.P. Hoogma tenia en marxa, quan el va sorprendre la mort, un projecte per començar a editar material post-Bücheler-Lommtzsch; H. Krummrey va llançar la idea, fa més de vint anys, de la creació d'un nou volum del CIL, el XVIII, íntegrament dedicat als CLE de l'Imperi Romà, però de moment només Bengt Thomasson hi ha treballat, recollint els materials per a un primer fascicle dedicat als CLE pagans de la ciutat de Roma —el CIL XVIII, en qualsevol cas, reneix com a projecte ara fa uns mesos, gràcies al renovat interès de H. Krummrey, a l'interès de la «Kommission für alte Geschichte und Epigraphik» del «Deutsches Archaeologisches Institut» de München, Dr. A.U. Stylow, i, entre d'altres, de qui escriu aquestes pàgines—), però penso que sense la col·laboració, el consell i, sens dubte, la molt important tasca feta per Gabriel Sanders, qualsevol intent actual naixerà coix.

Els articles recollits en aquest llibre on es palesa aquest interès i preocupació «documentals» són: «De Latijnse epigrafische Carmina van de...», citat *supra*; «Carmina latina epigraphica 'post-Bücheleriana': inventaire quantitatif» i, el més important per a nosaltres com a testimoni

de l'estat de la qüestió en el seu moment: «Le dossier quantitatif de l'épigraphie latine versifiée».

Com a epigrafista i historiador de les idees i de la religió, el professor Sanders s'ha interessat molt especialment pel Món Antic tardà i els canvis i convulsions que s'hi van operar. Com a fruit d'aquest interès neix la seva important dedicació a temes específicament cristians, dels quals també *Lapides memores* ens n'ofereix algunes mostres importants: «Les Chrétiens face à l'épigraphie funéraire latine» (treball llegit al VI Congrès Internacional d'Estudis Clàssics, que se celebrà a Madrid el 1974, on el professor Sanders va consolidar l'amistat que ja l'unia a un dels promotors dels estudis sobre CLE a casa nostra, el professor Sebastià Mariner), «L'idée du salut dans les inscriptions latines chrétiennes (350-700)», «La mort chrétienne au IV siècle d'après l'épigraphie funéraire de Rome. Naveauté, continuité, mutation», «La mors christiana selon le dossier épigraphique de l'Illyricum: les données quantifiables des carmina latina epigraphica», «Une règle d'or à graver: Saint Agustin et l'épigraphie métrique» i «Luigi Bruzza et les inscriptions chrétiennes de Verceil».

Sens dubte, però, el gran tema que planeja per sobre de l'obra de Sanders, perquè també ho fa per sobre dels CLE, és *la mort*. No hem d'oblidar que, dels dossiers de CLE avui coneguts, ca. el 80% tenen un contingut funerari i que, per tant, aquest és *el gran tema*. Sanders ha dedicat reflexions molt importants al llarg de tota la seva obra a la relació del món romà amb la mort, i al paper que hi té l'epigrafia i, sobretot, l'epigrafia mètrica; no podríem ara, per problemes d'espai, citar tots els treballs (publicats a *Lapides memores* o no) on es parla de la *secunda mors* i de les característiques i contingut del missatge epigràfic envers aquesta. D'entre aquests treballs citarem aquí: «Sur l'authenticité des carmina Latina epigraphica funéraires», «L'au-delà et les acrostiches des carmina latina epigraphica» i «La tombe et l'éternité: catégories distinctes ou domaines contigus?».

Dos articles del recull palesen la preocupació de Sanders per intentar entendre el CLE, no tan sols com a text epigràfic llatí, sinó també com un element més d'un conjunt «monumental» de finalitat habitualment funerària. Aquest aixecar els ulls del text per estudiar la seva relació amb el context més ampli (arqueològic, artístic) que el recull no és gaire habitual en estudiosos amb una sòlida formació filològica (com és el cas de Sanders) i, des del nostre punt de vista, l'honora. Dos treballs, amb aquesta perspectiva, són recollits a *Lapides memores*: «Les éléments figuratifs des carmina latina epigraphica» i «"Texte et monument": l'arbitrage du musée épigraphique» (un treball que, a estones, ofereix un discurs museogràfic sobre el tractament més adequat que han de rebre les peces epigràfiques, segons un estudiós del text).

La formació filològica, com a historiador, i literària es combinen en els dos darrers articles que conté el volum. L'un («Une jeune dame de Mevaniola ou la poésie aux coins perdus de l'Empire») dedicat a llegir, entendre i comentar (què fa en darrera instància, si no, un filòleg?) l'epitafi de la jove de vint anys *Rubria Tertulla*, esdevindrà amb els anys (va ser publicat per primera vegada el 1985) un dels paradigmes de com s'ha de fer el comentari d'un text epigràfic mètric. El segon («Tibulle et l'épigraphie latine versifiée. Echos, emprunts, partages») ens mostra, en un camp especialment estimat per nosaltres (el de la interrelació poesia llatina - CLE), el profund coneixedor dels poetes clàssics, a més del científic que intueix, quan l'ocasió li ho permet, nous camins de recerca (p. 505: «Tibulle aurait-il été sensible à quelque thème propagé par les épitaphes métriques que les grandes voies menant aux portes de Rome présentaient à la vue des passants», un dels nostres cavalls de batalla actuals i que Sanders resumeix tan bé en un sol paràgraf).

En síntesi, vint-i-un articles interessantíssims i que han estat magistralment seleccionats pels editors, amics, col·legues i deixebles del professor Sanders. Voldríem, amb tot, dedicar unes paraules a la tasca «editorial» i al volum que aquesta ha produït, en el seu aspecte d'important eina de treball. Els editors expressen la seva voluntat (ja ho hem indicat abans): «en dépit de l'entière recomposition et de la nouvelle pagination, ils (els articles) n'ont été ni retouchés ni complétés» (p. 9). Entenem que el criteri hagi estat aquest, però en aquells casos en què hi ha referències creuades entre diferents articles –publicats primer per separat i, ara, amb una única numeració de pàgines, a *Lapides memores*–, hauria estat molt útil per al lector que, entre parèntesi, per exemple, s'hagués indicat a quines pàgines de *Lapides memores* corresponien les pàgines de les cites creuades de dos (o més) articles diferents continguts en aquest volum. En mantenir-se sempre les referències a les pàgines de la primera edició, quan la nota no és força concreta, es fa difícil localitzar-la a *Lapides memores*, perquè aquest volum té una numeració pròpia i nova, a més d'una compaginació també pròpia i diferent de la publicació original. Quan, per exemple, a la pàgina 184, nota 6 (parlant de *Fatum*), Sanders ens remetia a l'article «Verwantschap en vervreemding...», ..., p. 345-365, particularment a la pàgina 353, si no tenim l'article en el format original (publicat a *Handelingen der koninklijke zuidnederlandse Maatschappij voor Taal – en Letterkunde en Geschiedenis*, 22 [1968]), no podem saber què contenia aquella pàgina i si es correspon realment i exactament, o no, amb la pàgina 9 de l'article en l'edició de *Lapides memores* (= p. 69). Aquest detall disminueix una mica l'eficàcia d'un volum de conjunt com aquest. El segon i darrer detall de la tasca editorial que voldríem comentar fa referència a la no existència d'índexs. El volum acaba amb la darrera pàgina del darrer

article («Un règle d'or à graver...», p. 527) sense oferir –si més no, i donat l'especial material estudiat (CLE) que n'és l'eix vertebrador– un índex de CLE citats. El detall pot semblar de poca importància, però quan es té davant un mètode de treball com el de Gabriel Sanders, on una quantitat impressionant d'informació «circula» (procedent del seu arxiu) a través de les notes a peu de pàgina, un índex d'aquest tipus s'agraeix extraordinàriament, i la seva manca, per desgràcia, disminueix una mica l'eficàcia pel que fa, per exemple, als treballs que podria generar en els lectors «novells» la lectura d'un volum així (no oblidem que aquesta és una altra de les virtuts del treball publicat de Sanders: la seva densitat i riquesa són font permanent de dades i de noves possibilitats i idees de treball).

Com molt bé diu un dels editors del segon dels volums que han provocat aquestes pàgines (Marc Van Uytfaenge), si *Lapides memores* honora sobretot l'epigrafista, *Aevum inter utrumque* honora el professor de la Universitat de Gant, fundador del «Seminari de Llatí postclàssic i medieval». El volum, en efecte, té un caràcter ben diferent de *Lapides memores*, i recull, amb el format d'uns «Mélanges», les contribucions de diferents especialistes, en camps concrets també, o senzillament apreciats, per Gabriel Sanders. La quantitat i qualitat de les contribucions i dels científics que les signen demostren, altre cop, allò que Sanders ens escrivia fa poc i que m'he permès de citar a l'inici d'aquestes pàgines: «la ciència és la mare de les amistats més sòlides». No m'erro si dic que els qui han contribuït a fer aquest segon volum amb els seus escrits, i aquells que han volgut figurar a la seva *Tabula gratulatoria* (p. 529-533), duen amb orgull el «títol» d'amics de Gabriel Sanders. *Vbi amici, ibi opes* (Quint., 5, 11, 41): Sanders és un home ric.

Aevum inter utrumque deu el seu títol a aquella franja cronològica tan apreciada per Sanders, entre el món antic i el medieval (l'*utrumque* faria referència a aquests dos mons), en què també es mouen la major part de contribucions (quaranta-dues en total!). El títol juga també amb el lema de l'antiga Universitat de Gant, *Inter utrumque*, a la qual tan vinculat ha estat el professor Sanders.

Aquests *Mélanges* estan encapçalats per una salutació del rector de la Universitat, professor Dr. Léon De Meyer i per una Introducció signada pel successor de Sanders a la càtedra, i alumne seu, Marc Van Uytfaenge. La Introducció està escrita en clau d'homenatge al mestre, però documenta també la història contemporània dels estudis de llatí clàssic, postclàssic i medieval a la Universitat de Gant, a més de presentar el contingut del volum. Abans, però, d'endinsar-nos-hi, hom troba (com ja comentàvem *supra*) una segona bibliografia de Sanders, redactada annalísticament per qui més ha seguit les passes del mestre en el camp dels CLE, Dorothy Pikhaus. El contingut dels *Mélanges Sanders* és,

naturalment, miscel·lani, però les persones que hi han contribuït, ho han fet en camps ben coneguts per l'homenatjat, com són la història religiosa de l'Antiguitat tardana, l'hexègesi clàssica, postclàssica i medieval, l'hagiografia, l'arqueologia cristiana i, no podia ser d'altra manera, l'epigrafia, mètrica o no, pagana i cristiana.

No voldríem allargar gaire més aquestes pàgines, però val la pena de dir que hi ha contribucions de persones tan respectades i conegudes com: G.J.M. Bartelink («Augustinus über die minuta animalia: "Eminet in minimis maximus ipse Deus"»), E. Dekkers («Pour une histoire de la bibliographie chrétienne dans l'Antiquité et au Moyen Âge»), C. Deroux («A propos de deux occurrences de *alius* dans la Règle de saint Benoît (57, 8 et 2, 17)»), J. Fontaine («Une épitaphe rythmique d'un contemporain d'Isidore de Séville: l'éloge funèbre du Visigot Oppila»), M. Van Uytenghe («Les *Visiones* du très haut Moyen Âge et les récentes expériences de 'mort temporaire'. Sens ou non-sens d'une comparaison»), en el camp del llatí cristià i medieval; o P. Cugusi («Il *Carmen Epigraphicum* Cristiano Zarker 24. Saggio di edizione ed esegesi»), A. Donati («Fidentia: municipium e Borgo»), N. Duval y P.A. Février («Études d'archéologie chrétienne nord-africaine: XX. La basilique cimetériale de l'Est à Djémila. Une église à crypte méconnue»), L. Gasperini («Ecclesia manturanensis quae antea Foroclodensis. Ricerche sul cristianesimo antico nel Braccianese»), H. Krummrey («Zur Grabinschrift für Iunia Baccula aus Oued-Athménia/Algérie [AE, 1966, 539]»), G. Paci («Inscrizioni cristiane in manoscritti») o G. Susini («San Pietro in Sylvis, santuario pagense e villaggio plebano nel Ravennate»), en el camp de l'epigrafia i l'arqueologia.

Clouen aquest segon volum d'homenatge, una impressionant *Tabula gratulatoria* d'adhesions i un índex de matèries.

Diu Ciceró (*De fin.*, 1, 1, 3) que *non paranda nobis solum, sed fruenda etiam sapientia est*. Gabriel Sanders ha sabut, al llarg de la seva vida professional, no solament «adquirir» ciència, sinó també compartir-la i fer-la arribar a d'altres. D'aquesta actitud són fruit els dos volums que avui tenim a les mans, a partir dels quals hem volgut escriure unes paraules d'homenatge a Gabriel Sanders, d'agraïment per la feina feta i amb el desig que encara pugui fer-ne més durant molts anys.